

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԸ ԵՒ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶԵՒԱՒՈՐՈՒՄԸ

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ

armyegh@yahoo.com

Թ-Ժ. ղարերում ձեւաւորուեց այսպէս կոչուած վրացական թագաւորութեան պետական զաղափարախօսութիւնը: Այդ գործընթացը տեղի ունեցաւ Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Կղարջք գաւառում, իսկ այն սկսողներն ու յաջողութեամբ զարգացնողներն՝ 774-775ի Հայոց ապստամբութեան պարտութիւնից յետոյ այնտեղ հաստատուած Բագրատունիներն էին¹: Յետագայ ղարերում Կղարջքի Բագրատունիները կարողացան տիրել նաեւ Վիրքին, Աբխազաց (Եգերաց) թագաւորութեանը եւ Կախէթին: Վրացական թագաւորութիւնը (ամբողջական եւ մասնատուած վիճակում) գոյատեւեց մինչեւ ԺԹ. դարի սկիզբ, երբ վերացուեց Ցարական Ռուսաստանի կողմից:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՃԻՒՂԻ

ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԿՂԱՐՋՔՈՒՄ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ՏԻՐՈՅԹՆԵՐԸ

ԺԳ. ղարի պատմիչ Վարդան Վարդապետը հաղորդում է, որ 774-775ի ապստամբութիւնից յետոյ դրան մասնակցած Բագրատունիները՝ փախչելով արաբների վրէժխնդրութիւնից, հեռացան իրենց տիրոյթներից եւ ապաստանեցին Կղարջքում: Ըստ պատմիչի՝ Կղարջք հեռացած Բագրատունին եղել է Վասակը՝ Հայոց Իշխան Աշոտ Բագրատունու (732-748) որդին²: Կղարջքի (այսպէս կոչուած «Վրաց») Բագրատունիների ծագման մասին կարեւոր յիշատակութիւն է պահպանուել Մեծփեցու երկում. «[Բագրատունիները] քազաւորք եղեն յետ ցեղին Արշակունեաց...եւ ի նեղութենէ անօրինաց փախուցեալ ի տունն Վրաց՝ եղեն ուրացօղք ճշմարտութեանն եւ հաւատովքն քաղկեդոնիկ»³:

Քարթլիի Մատեանը հաղորդում է, որ Վասակի որդի Ատրներսեհը տիրում էր Շաւշքին, Կղարջքին, Նիգալին, Ագարին (էգր կամ Աճարա), Սամցխէին, Ստորին Տայքին եւ Ասիսփորին (իմա՝ Արսեաց Փոր)⁴: Ըստ Դաւթի որդի Սմբատի՝ Ատրներսեհի որդի Աշոտ Կուրապաղատը (մահ. 826), որին Բիւզանդիայի կայսրը Կուրապաղատի կոչում էր շնորհել⁵, իշխում էր միայն «Շաւշքի եւ Կղարջքի վրայ»⁶: Այնուհետեւ, հեղինակը տեղեկացնում է, որ Աշոտի տիրոյթներն էին Շաւշքը, Կղարջքը եւ Նիգալը⁷: Այն, որ Աշոտ Կուրապաղատի իշխանութիւնը տարածւում էր միայն Կղարջքի եւ հարեւան որոշ շրջանների վրայ, ցոյց են տալիս նաեւ Ժ. դարի վրաց մատենագիր Գէորգի Մերչուլի հաղորդումները: Ըստ նաւ Կղարջքի հոգեւոր առաջնորդ Գրիգոր Խանձթեցու ողջ եկեղեցա-

շինական գործունէութիւնը, որը հովանաւորում էր Աշոտ Կուրապաղատի կողմից, ամփոփւում էր միայն Կղարջքով⁸։ Արխագաց թագաւորին նկարագրելով Կղարջքի Կուրապաղատութեան վանքերն ու եկեղեցիները՝ Գրիգոր Խանձթեցին մասնաւորապէս պատմում է, որ դրանք մի կողմից սահմանակցում են Արխագաց թագաւորութեանը Ղաղոյ Լեռներով (Մոսքական Լեռների շրջանում), իսկ միւս կողմից՝ շրջապատուած են Շաւշքի մեծ գետերով⁹։

Փաստօրէն Ատրնեբսեհից յետոյ Կղարջքի Բագրատունիների տիրոջթները զգալիօրէն կրճատուել էին։ Մեր կարծիքով, իրադրութիւնը զարգացել է հետեւեալ ձեւով։ 775ին երբ ճնշուեց ապստամբութիւնը Հայաստանում, Տայքին տիրող Մամիկոնեանները ծանր հարուած ստացան եւ դրանից յետոյ այլեւս ուշքի չեկան։ Երբ Վասակ Բագրատունին իր որդի Ատրնեբսեհի հետ 775ին գաղթեց Կղարջք¹⁰, Բագրատունիները Տայքին դեռեւս չէին տիրում։ Այն գտնւում էր անտէր վիճակում։ Վասակի եւ Ատրնեբսեհի՝ Տայքի հիւսիսարեւմտեան անմատչելի շրջաններում, այսինքն՝ Պարիսարեան Լեռների շրջանում գտնուող Տայքի Արսեաց Փոր գաւառում հաստատուելն այդ առումով հասկանալի է։ Բայց երբ հայոց իշխան Աշոտ Մսակեր Բագրատունին ժառանգական իրաւունքով տիրեց Տայքին¹¹, Վասակը եւ Ատրնեբսեհը քաշուեցին Կղարջք։ Այդ պատճառով ո՛չ Աշոտ Կուրապաղատը եւ ո՛չ էլ, ինչպէս կը տեսնենք, նրա որդիները Տայքի որեւէ հատուածի չէին տիրում։ Ինչ վերաբերում է Ստորին Տայքին, ապա այն Տայքի ամենահիւսիսային՝ Կղարջքի սահմանին գտնուող Կարնի-Տայս (Տօսս-Կարի) բնակավայրի (թարգմանաբար՝ Տայքի գուռ) շրջակայքի եւ Կղարջքի մի մասի (Արտանուջ բերդով) ընդհանրական անուանումն է¹²։ Ըստ Ղեւոնդ պատմիչի՝ 774-775ի ապստամբութիւնից յետոյ ստեղծուած անելանելի իրավիճակից մղուած՝ 789ին Ամատունիները եւ որոշ այլ նախարարներ՝ 12,000 ժողովրդով, հեռացան իրենց տիրոջթներից եւ հասան «ի սահմանս Վրաց ի գաւառն Կող»¹³։ Այս վկայութիւնը ցոյց է տալիս, որ Տայքի հիւսիսային Կող Գաւառը ոչ մի առնչութիւն չունէր «վրաց սահմաններ»ի հետ¹⁴։ Եթէ Վասակն արդէն հեռացել էր Կղարջքի կողմերը 775ին կամ դրանից քիչ անց, ապա 789ի դրութեամբ Կող Գաւառը՝ ըստ Ղեւոնդի, ինչպէս նաեւ ամբողջ մնացեալ Տայքը դուրս էին նրա տիրոջթներից։ Պատմիչի ընկալմամբ «վրաց սահմաններ» հասկացութիւնը նոյնանում է Արարական Խալիֆայութեան Արմինիա վարչական շրջանի Երկրորդ Արմինիա միաւորին, որն ընդգրկում էր նաեւ Գուգարքի մի մասը։ Այդ պատճառով էլ Կող Գաւառից հիւսիս գտնուող Գուգարքի Կղարջք Գաւառը յիշատակւում է «վրաց սահմաններ»ում։ Այստեղ, կարծում ենք, կայ նաեւ երկրորդ եւ, մեր կարծիքով, գլխաւոր ընկալումը՝ վրացադաւան բնակչութեան առումով։ Այս հարցին դեռ կ'անդրադառնանք։

Թ. դարի սկզբին աշխուժ գործունեություն է ծառայում Կղարջքի Աշոտ Կուրապաղատը: Վարդան Վարդապետը տեղեկացնում է, որ «...տայր իշխանն Իսմայելի Աշոտի որդույ Ատրնեբսեհի որդույ Վասակայ, որդույ Աշոտույ Հայոց իշխանի՝ գերկիրն Վրաց, որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան»: Աշոտը սկզբում «տիրեաց ի Կղարջաց մինչեւ ի Տփլիս, լեռնակողմամբն հանդերձ»¹⁵: Այսինքն՝ Աշոտը տիրում էր Գուգարքի Կղարջք Գաւառին, որտեղից էլ սկսեց Գուգարքի արեւելեան մասի նուաճումը¹⁶: Ուստի եւ յստակօրէն նշուած է՝ «Կղարջքից մինչեւ Տփլիս»:

Այնուհետեւ, Աշոտ Կուրապաղատին յաջողուեց զբաղեցնել Վիրքի՝ մինչեւ Քսան Գետն ընկած հողերը¹⁷: Սակայն նա բախուեց Տփլիսի Ամիրայութեանը, պարտութիւն կրեց ու նահանջեց Կղարջք՝ ամրանալով Արտանուջ բերդում¹⁸:

Վերելում տեսանք, որ Կղարջքում հաստատուած Վասակ Բագրատունու որդի Ատրնեբսեհը տիրում էր, ի թիւս այլ շրջանների, նաեւ Սամցխէին, բայց վերջինս դուրս էր մնացել նրա որդի Աշոտ Կուրապաղատի տիրոյթներից: Սակայն, վրաց մատենագիր Վախուշտ Բագրատիոնը, անդրադառնալով Աշոտի որդիների տիրոյթներին, մասնաւորապէս, Սամցխէն յիշատակում է որպէս Բագարատի տիրոյթ¹⁹: Յայտնի է, որ Սամցխէում գտնուող երեք բերդ՝ Օձրխէն, Ջուարխսխէն եւ Լոմսիանիթան կառուցուել էին Աշոտ Կուրապաղատի միւս որդու՝ Գուառամ Բագրատունու կողմից²⁰: Կարելի է բխեցնել, որ Սամցխէի՝ Արխագաց Թագաւորութեանը յարակից հատուածը՝ վերոյիշեալ երեք բերդերով, մտնում էր Գուառամ Բագրատունու տիրոյթների մէջ:

Ուստի՝ կարող ենք արձանագրել, որ՝

ա. Տայքը 774-775ի ապստամբութիւնից քիչ անց կցուել է Աշոտ Մսակերի տիրոյթներին,

բ. Կղարջքի Բագրատունիների տիրոյթները Ը. դարի վերջին ամփոփուել են միայն Կղարջքով եւ հարեւան որոշ շրջաններով,

գ. «Վրաց սահմաններ» արտայայտութիւնը վերաբերում է Տայքից հիւսիս տեղաբաշխուած հայկական, բայց վրացադաւան շրջաններին:

Աշոտ Կուրապաղատից յետոյ իրենց տիրոյթները սկսեցին ընդարձակել նրա որդիները: Ըստ Քարթլիի Մատեանի, 881ի հայ-արխագական բախումից որոշ ժամանակ առաջ Կղարջքի Աշոտ Կուրապաղատի որդի Գուառամը տիրել էր Ջաւախքին, Թուեղքին, Տաշիրքին, Աշոցքին եւ Արտահանին, որից յետոյ իր տիրոյթները բաժանել էր եղբայրների՝ Ատրնեբսեհի եւ Բագարատի հետ, իսկ Աշոցքը՝ զիջել Արաբական Խալիֆայութեան Արմինիա վարչական շրջանի Իշխանաց Իշխան Աշոտ Բագրատունուն²¹: Վախուշտ Բագրատիոնը տեղեկացնում է, որ Աշոտի որդիներից Բագարատը տիրում էր Քարթլիին եւ Սամցխէին, Ատրնեբսեհը՝ Կղարջքին, իսկ Գուառամը՝ Ջաւախքին, Թուեղքին ու Աշոցքին եւ Հա-

յաստանի որոշ հատուածներ²²։ Կղարջքի Բագրատունիների՝ այսչափ ընդարձակուելը պատահական չէր։ Խնդիրն այն է, որ հայոց թագաւոր Աշոտ Ա-ի մի քոյրն ամուսնացած էր ապագայ «Վրաց» թագաւոր Ատրնէրսէհի պապի՝ Բագարատի²³, իսկ միւսը՝ Գուառամի հետ²⁴։ Ակնյայտ է որ վրացական երկու աղբիւրների վերոյիշեալ տեղեկութիւնների համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ Արտահանը, Աշոցքը եւ Տաշիրքը Հայ Բագրատունիների տիրոյթներ էին։ Յաւելինք, որ, քարտէզագրելով Վախուշտ Բագրատիոնի տեղեկութեան մէջ նշուած երեք եղբայրներին պատկանող գաւառները, տեսնում ենք, որ Ատրնէրսէհը տիրում էր բուն Կղարջք Գաւառին, Գուառամը՝ հարաւ-արեւմուտքից հիւսիս-արեւելք տեղաբաշխուած Արտահանին, Ջաւախքին, Աշոցքին, Թռեղքին, ինչպէս նաեւ Ջաւախքի արեւելքում գտնուող Տաշիրքին, իսկ Բագարատի տիրոյթը՝ Վերին Քարթլին կամ Սամցխէն, հիւսիսում սահմանակցում էր Աբխազաց թագաւորութեանը, արեւմուտքում՝ Ագարին, հարաւում՝ Գուառամի տիրոյթներին, իսկ հարաւ-արեւմուտքում՝ Շաւշքին։ Ամենայն հաւանականութեամբ, Բագարատի տիրոյթ «Քարթլին»ն վերաբերում էր Ագարին եւ Շաւշքին, իսկ Բագարատի տիրոյթները Տաշիրք բաժանուած էին Գուառամի հողերով։ Բացի այդ, վրացական աղբիւրներում երեք եղբայրների տիրոյթների մէջ Տաշիր որեւէ հատուած յիշատակուած չէ։ Յաւելինք նաեւ, որ Գուառամի եւ Նասրի տիրոյթները 881 եւ 888ին հայ-աբխազական բախումներում նրանց կրած պարտութիւնից յետոյ, ամենայն հաւանականութեամբ, անցան Իշխանաց Իշխան Աշոտ Բագրատունուն²⁵։ Ըստ Նիկողայոս Ադոնցի՝ միայն Սմբատ Ա-ի մահից յետոյ է, որ Կղարջքի թագաւոր Ատրնէրսէհը կարողացաւ մուտք գործել Տաշք²⁶։

ԿՂԱՐՋՔԻ ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԴԱՒԱՆԱՆՔԸ

Գտնուելով Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի արեւմտեան հատուածում՝ Կղարջքը ի սկզբանէ ունէր հայ բնակչութիւն²⁷։ Սակայն, երբ աստիճանաբար Կղարջք ներթափանցեց քաղկեդոնականութիւնը, նոր իրավիճակ ստեղծուեց։ Վրացական աղբիւրների հիման վրայ հետազօտելով իրավիճակը Կղարջքում՝ Մաուր եկել է այն համոզման, որ նոյնիսկ Ժդարի կէսերին վրացերէնը Կղարջքում բնակչութեան լեզու չէր, այլ օգտագործւում էր միայն եկեղեցական արարողութիւններում²⁸։ Պէտք է նշել, որ քաղկեդոնիկ հայերը, դատելով տարբեր տեղեկութիւններից, եկեղեցական արարողութիւնները յաճախ կատարում էին հայերէն։ Այդ է փաստում Ժդարի հայերէն աւետարանը՝ գտնուած Թորթոմ Գետի հովտի Վիհիկ գիւղից²⁹։ Բացի այդ, Նիկոն Սեւարեցու Տակախկոնում (ԺԱ. դար) պահպանուել են փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են հայ քաղկեդոնիկներին։ Վերջիններս կոչւում են ծաթեր։ Ասւում է, որ նրանք եկեղեցական արարողութիւնները կատարում էին հայերէն³⁰։

Ըստ Մառի՝ Կղարջքի բնակչութեան լեզուն հայերէնն էր³¹։ Այնուհետեւ Մառը, խորացնելով իր դիտարկումները եւ հիմնուելով վրացական աղբիւրների վրայ, նշում է, որ Թ.-Ժ. դարերի վրայ հոգեւորականները Կղարջքում չըջապատուած էին քաղկեդոնիկ հայ բնակչութեամբ³²։ Բացի այդ, որոշ տուեալների համաձայն, Կղարջքում՝ Արտանուջի անմիջական մօտերքում գտնուող Տանձոտ բնակավայրում, ԺԱ. դարի կէսերին (1059ին) բնակւում էին առաքելական հայեր³³։ Դատելով Մերչուլի հաղորդումներից՝ Կղարջքի այլ հատուածներում էլ կային առաքելական հայեր։ Հենց նրանց մասին է հարցնում Կղարջքի Օպիզա վանքի վանահայրը Խանձթեցուն, թէ արդեօք պէ՞տք է կնքել հերետիկոսների (իմա՝ հայադաւանների) զաւակին, եթէ նա ցանկանում է դառնալ ուղղափառ։ Խանձթեցին պատասխանում է, որ Պօղոս առաքեալն էլ սխալ էր համարում նրանց, որոնք իրենց կոչում են առաքեալների անուններով (նկատի ունի՝ հայադաւանների՝ առաքելական կոչուելը)։ Հերետիկոսները, ըստ Խանձթեցու, հեռացել են մայր՝ կաթողիկոսաքելական եկեղեցուց, եւ նրանց զաւակներին հարկ է կնքել³⁴։ Վերոյիշեալը ցոյց է տալիս, որ նոյնիսկ Կղարջքի Կուրապաղատութիւնը խնդրոյ առարկայ չըջանում չունէր ամբողջութեամբ վրացադաւան դիմագլիծ։

Ըստ Պարոյր Մուրադեանի՝ շատ յաճախ, երբ տեղի բնակիչներն իրենք իրենց կոչում են կամ այլոց կողմից կոչւում վրացի, վերջինիս տակ հասկանում են վրացադաւանութիւնը³⁵։ Անդրադառնալով Տայքի եւ Կղարջքի քաղկեդոնիկ հայերին՝ Յարութիւնովան նշում է, որ, լինելով քաղկեդոնիկներ՝ նրանք պէտք է մտնէին սահմանակից Վիրքի քաղկեդոնիկ եկեղեցու կազմի մէջ։ Կղարջքում եւ Տայքում եկեղեցական արարողութիւնների լեզուն դառնում է վրացերէնը, իսկ այդ արարողութիւնների համար անհրաժեշտ հայերէն գրականութիւնը՝ թարգմանւում վրացերէն։ Աստիճանաբար, Կղարջքի հայերը տեղ-տեղ սկսում են խօսել վրացերէն, տեղ-տեղ էլ՝ խառը՝ «վրացահայերէն»։ Հայ քաղկեդոնիկները սկսում են իրենց անուանել այն ժողովրդի անունով, որից ընդունել էին քաղկեդոնականութիւնը՝ յոյներ կամ վրացիներ։ Միեւնոյն ժամանակ, «հայ» բառը սկսում է ընկալուել որպէս «միաբնակ» հասկացութեան հոմանիշ³⁶։

Այն՝ որ վրացի էին կոչւում նաեւ քաղկեդոնիկ հայերը, ցոյց է տալիս նաեւ Սամշուղէի շրջակայքի՝ «Վրաց դաշտ» անուանումը։ Ամե-նայն հաւանականութեամբ, «Վրաց դաշտ»ը նոյնական էր Կուր Գետի միջին հոսանքի՝ Տփղիսից արեւմուտք ընկած հովտին։ Ըստ Ուխտանէս Եպիսկոպոսի՝ Վրաց դաշտը տարածւում էր հայոց եւ վրաց սահմանին³⁷, իսկ ըստ Աշխարհացոյցի՝ այդ սահմանը Կուր Գետն էր (Վիրքը տարածւում է «մինչեւ ցհայոց սահմանն՝ առ Կուր գետովն»)։ Ասողիկը տեղեկացնում է, որ «...Դաւիթ [Անհողին] ...ունի զկողմանս Տաշրաց եւ զՎրաց դաշտի զՇամշուղտեայ մեծ քաղաքանիստ դղեակն...»³⁸, իսկ

այնուհետեւ, որ հայոց Գագիկ թագաւորը «զմաց զօրօք ի Տաշիր, շրջան անեալ ընդ Շամշուլտ եւ ընդ Վրաց դաշտ»⁴⁰։ Այն՝ որ Վրաց կոչուող դաշտի մաս էր համարուում Տաշիրքի հիւսիսային հատուածը՝ Սամշուլդէով, կարելի էր հետեւութիւն է ծնում։ Նոյն այս տարածքները վրացիները Սոմխէթ (իմա՝ Հայք) էին կոչում⁴¹։ Ամենայն հաւանակա- նութեամբ, հայերը այն Վրաց դաշտ էին կոչում այնտեղ բնակուող հա- յերի մի մասի՝ վրացադաւան լինելու պատճառով⁴², իսկ վրացիները, քա- նի որ նրանք հայ էին, երկրամասն անուանում էին Սոմխէթ։

Սկզբնաղբիւրներում պահպանուած որոշ յիշատակութիւններ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Կղարջի Բագրատունիները (կամ նրանց մի մասը) Թ. դարի ընթացքում դեռեւս քաղկեդոնական չէին։ Ստեփանոս եւ Ներսէս Մեծօփեցիների անունով մի ձեռագրի տեղեկութիւնների հա- մաձայն՝ Կղարջի Բագրատունիները Հայաստանից «զմացին ի մեջ Վրաց եւ եղեն նոցա թագաւոր եւ յետոյ եղեն քաղկեդոնիկ լընդգծումը մերն է - Ա.Ե.»⁴³։ Հայ իրականութեան մէջ քաղկեդոնիկ հայերի գոյու- թիւնն այնքան ցաւոտ խնդիր էր, որ պատմիչը հարկ է համարել յիշա- տակել Կղարջի Բագրատունիների՝ քաղկեդոնական դառնալու իրո- դութիւնը, ըստ որում՝ ճշգրտելով, թէ յատկապէս երբ է դա տեղի ունե- ցել։ Պատմիչը ներկայացնում է իրերայաջորդ երեք իրողութիւն.

- ա. Բագրատունիները Կղարջք են տեղափոխուել Հայաստանից,
- բ. Այդ ճիւղի ներկայացուցիչները դարձած են վրաց թագաւորներ,
- գ. Նրանք այդուհետ դարձել են քաղկեդոնական։

Կղարջի Բագրատունիների՝ սկզբում «Վրաց» թագաւոր եւ միայն յետոյ քաղկեդոնական դառնալու մասին տեղեկութիւնը կարելի է հե- տեւութիւններ է ծնում, որովհետեւ յայտնի է, որ Աշոտ Կուրապաղատի թոյլատուութեամբ եւ աջակցութեամբ քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարարութիւնը Կղարջքում Թ. դարի առաջին կէսին մեծ չափեր էր ընդունել⁴⁴։ Յայտնի է նաեւ, որ Աշոտ Կուրապաղատի որդիներից Գու- առամը ընդգիմանում էր եղբօր՝ Բագարատի կողմից հովանաւորուող քաղկեդոնիկ Խանձթեցու հոգեւոր իշխանութեանը⁴⁵։ Պէտք է նշել, որ Աշոտ Կուրապաղատի կողմից քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարա- րութիւնը հովանաւորելը միանշանակօրէն չի ցուցանում նրա՝ քաղկե- դոնիկ լինելը⁴⁶։ Խնդիրն այն է, որ իրենց տիրոջթններից հեռացած Բագ- րատունիները Կղարջքում յայտնուել էին գերազանցապէս քաղկեդոնա- կան միջավայրում, որի հետեւանքով կամայ թէ ակամայ պէտք է թոյ- լատրէին, իսկ յետոյ նաեւ հովանաւորէին քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարարութիւնը։ Սակայն, այդ միջավայրն աստիճանաբար կլանել է նրանց, որը, եթէ հաւաստի է Ստեփանոս եւ Ներսէս Մեծօփեցիների յի- շատակութիւնը, տեղի է ունեցել Սմբատ Ա.ի կողմից Կղարջի կուրա- պաղատ Ատրնբերսէին թագաւոր հռչակուելուց (899) յետոյ, երբ, մաս-

նաւորապէս, 908ից սկսած, Կղարջքի Բագրատունիները հետզհետէ սկսեցին անկախանալ⁴⁷ :

Այսպիսով՝ Կղարջքի կուրապաղատներին՝ «իշխան/թագաւոր Վրաց» կոչումը Վիրքին չէր վերաբերում, այլ պայմանաւորուած էր նրանց՝ հայկական վրացադաւան երկրամասերում իշխելու իրողութեամբ:

ՎԻՐՔԸ Թ. ԴԱՐՈՒՄ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Վիրքը Թ. դարի սկզբին գտնւում էր Տփղիսի Ամիրայութեան գերիշխանութեան տակ եւ սահմանային մի շրջան էր⁴⁸ : Աշոտ Կուրապաղատի օրօք Կղարջքի Կուրապաղատութեան զօրքը կարճ ժամանակով զբաղեցրեց Վիրքին՝ մինչեւ Քսան Գետն ընկած հողերը:

Աշոտ Կուրապաղատից յետոյ Վիրքին տիրելու փորձ կատարեց նրա որդին՝ Կղարջքի կուրապաղատ Բագարատը (826-876): Արմինիայի ոստիկան Մուհամմադ Իբն Խալիդը (838-839) Տփղիսի ամիրա Իսհակի (833-853) դէմ պայքարում օգնութիւն ցուցաբերելու դիմաց նրան խոստացաւ Վիրքը⁴⁹ : Տիրելով Ուփլճսիէին՝ ոստիկանի եւ կուրապաղատի զօրքերը շարժուեցին դէպի Տփղիս: Նրանց դէմ դուրս եկան Տփղիսի Ամիրայութեան եւ Ծանարաց Քորեպիսկոպոսութեան միացեալ զօրքերը⁵⁰ : Գոյութիւն ունեցող իրավիճակը պահպանուեց⁵¹ :

Ըստ արար աշխարհագէտ Մասուդիի, այդ իրավիճակը շարունակուել է մինչեւ Մուտաուաքքիլի խալիֆայութեան տարիները (846-861): Այդ ժամանակ Տփղիսի ամիրա Իսհակի իշխանութեան տակ էր Վիրքի մի զգալի մասը: Սակայն, 850ականների սկզբին, Բուղայի արշաւանքի շրջանում, Տփղիսի Ամիրայութիւնը ջախջախուեց, Վիրքում նրա դիրքերը խիստ թուլացան, իսկ ամիրայութեան սահմանները կրճատուեցին⁵² :

Բուղայի արշաւանքից յետոյ զօրանում է պայքարն Աբխազաց Թագաւորութեան, Ծանարաց Քորեպիսկոպոսութեան եւ Կղարջքի Կուրապաղատութեան միջեւ՝ անտէր վիճակում յայտնուած Վիրքին տիրելու համար: Այդ պայքարին շուտով խառնւում է նաեւ իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին, որը, ակնյայտօրէն, սպասում էր պատեհ առիթի: Առիթը շուտով ներկայացաւ, երբ Աբխազաց Գիորգի Ա. թագաւորը (861-868) նուաճեց Վիրքը եւ որոշ ժամանակով այն ենթարկեց իր գերիշխանութեանը⁵³ : Կղարջքի կուրապաղատները, Աբխազաց Թագաւորութեանը դիմակայելու համար, անհրաժեշտաբար, սկսում են յոյսը դնել իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու վրայ, որն էլ միջամտում է Վիրքի համար մղուող պայքարին: 881ի հայ-աբխազական բախման արդիւնքում Այսրկովկասում՝ ընդհանրապէս եւ Վիրքում՝ մասնաւորապէս, հաստատուեց հայկական գերիշխանութիւնը⁵⁴ :

ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ ԵՒ ԿՂԱՐՋՔԻ ԿՈՒՐԱՊԱՂԱՏՆԵՐԸ

Վարդան Վարդապետը հաղորդում է, որ հայոց թագաւոր Աշոտ Ա-ն «դնէ իշխան Վրաց գրեոորդի իւր, եւ ինքն կատարի ի Զրիստոս»⁵⁵ :

«Իշխան վրաց» արտայայտութիւնը, անկասկած, վերաբերում է Կղարջ-
քի Բագրատունիներին: Հենց այդ ժամանակ է, հայ Բագրատունիները
Կղարջքի Բագրատունիներին հռչակում են «Իշխան վրաց»: Ըստ որում,
«Իշխան վրաց» կոչումը նրանց տրուել է հայոց արքայի կողմից դեռեւս
այն ժամանակ, երբ նրանք տիրում էին միայն Կղարջքին եւ չրջակայ
որոշ շրջաններ⁵⁶: Ըստ Սուրէն Երեմեանի՝ Աշոտ Ա-ն եւ Սմբատ Ա-ն
աջակցում էին Կղարջքի իրենց ազգակիցներին՝ տիրելու Վիրքին⁵⁷:

Երբ Աշոտ Ա-ն 888ին արշաւանքի ելաւ արխագների, ալանների եւ
Նասր Բագրատունու կազմած դաշինքի դէմ, նրա հետ էր Կղարջքի Դա-
ւիթ իշխանի որդի Ատրներսեհը⁵⁸: Փաստօրէն, Կղարջքի իշխանն Աշոտ
Ա-ի վերջին տարիներին արդէն Ատրներսեհն էր, ուստի՝ սխալ է Ադոնցի
այն կարծիքը, թէ Աշոտ Ա-ն մահուանից առաջ «վրաց իշխան» է կարգել
Դաւիթին⁵⁹: Ադոնցի կարծիքի դէմ է իր իսկ կողմից Դաւիթի մահուան
թուագրումը 881ով⁶⁰: Այդ ժամանակ Աշոտ Ա-ն դեռ պաշտօնապէս թա-
գաւոր էր ճանաչուել Արաբական Խալիֆայութեան եւ Բիզանդական
Կայսրութեան կողմից, իսկ, ինչպէս տեսանք, Կղարջքի Բագրատունի
իշխանին Աշոտ Ա-ն «վրաց իշխան» է կարգել մահուանից առաջ: Վերո-
յիշեալ ճշգրտումը ցոյց է տալիս, որ Աշոտ Ա-ն «վրաց իշխան» է կարգել
Ատրներսեհ Բագրատունուն: Ըստ որում՝ «վրաց իշխան» արտայայ-
տութիւնը Վիրքին վերաբերել էր կարող, քանի որ այն ոչ միայն Կղարջ-
քի կուրապաղատին ենթակայ էր, այլ նոյնիսկ կուրապաղատութեան
հետ ընդհանուր սահման չուներ: Ուստի, կարող ենք նշել, որ այդ ար-
տայայտութեան ներքոյ պէտք է հասկանալ Ատրներսեհի՝ վրացադաւան
բնակչութեամբ երկրամասերում իշխելու իրողութիւնը:

899ին Սմբատ Ա-ն «կացուցանէ զմա [Ատրներսեհին - Ա.Ե.] քազա-
ւոր Վրաց աշխարհին եւ երկրորդ իւրոյ տէրութեանն զմա հաստա-
տէ»⁶¹: Այս շրջանում Ատրներսեհի՝ «վրաց իշխան» հռչակուելու շրջանի
հետ համեմատ, Կղարջքի կուրապաղատութեան սահմանների առումով
ոչինչ էր փոխուել: Պէտք է եզրակացնել, որ նրա իշխանութիւնը տա-
րածւում էր Տայքի, Գուգարքի կենտրոնական գաւառների, Արխագաց
թագաւորութեան եւ Սամցխէի միջեւ: Դրանից բխում է, որ «Վրաց»
թագաւոր Ատրներսեհ Բագրատունին այդ ժամանակ տիրում էր միայն
Կղարջքին, Շաւշքին, Ագարին (էզր) եւ Նիգալին:

906ին Սմբատ Ա-ն գերի վերցրեց Արխագաց կոստանդին Գ. թագա-
ւորին (893-922), սակայն յետոյ ազատ արձակեց: Դրա պատճառով
Կղարջքի Ատրներսեհ թագաւորը դաւադրութիւն կազմակերպեց հայոց
թագաւորի դէմ⁶²: Ըստ կաթողիկոս եւ պատմիչ Յովհաննէս Դրասխա-
նակերտցու՝ երբ Կղարջքի Ատրներսեհ իշխանը մահափորձ կազմակեր-
պեց Սմբատ Ա-ի դէմ, բայց անյաջողութեան մատնուեց, ամբացաւ
Կղարջքում⁶³: Շուտով Սմբատ Ա-ն արշաւեց Կղարջք եւ նուաճեց այն⁶⁴:
Ատրներսեհը ներում խնդրեց: Սմբատ Ա-ն ներեց նրան, բայց նրա որ-

դուն պատանդ պահեց իր մօտ՝ որպէս Ատրնեբսեհի հաւատարմութեան գրաւական⁶⁵։ Ատրպատականի ամիրայի յաջորդ արշաւանքի ժամանակ արդէն պատմիչը վկայում է, որ ամիրան հետապնդեց նահանջող Սմբատ Ա-ին, որը նահանջեց «մինչեւ յաշխարհ Վրաց...մինչեւ անկանէր մերձ յանմատչելի յամուրսն Կղարջաց»⁶⁶։ Այսինքն՝ «աշխարհ Վրաց»ը սկսում էր Կղարջեից, որը Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի գաւառներէից էր եւ, միանշանակ է, որ «Վրաց աշխարհ»ի մաս էր համարւում բնակչութեան դաւանանքի պատճառով։

ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ

ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Աշխարհագրական փոքրիկ միջավայր Կղարջքում իշխող Բագրատունիները մեծ նկրտումներ ունէին։ Այդ նկրտումներն ակելի ցցուն դարձան, երբ Ատրնեբսեհը թագաւորական թագ ստացաւ սկզբում Սմբատ Ա-ից, իսկ յետոյ, ամենայն հաւանականութեամբ, Ատրպատականի Եռսուֆ Ամիրայից⁶⁷։ Նրանց նկրտումների հիմնական թիրախ դարձան հարեւան վրացադաւան երկրամասերը եւ Վիրքը։

Ինչպէս նշուեց, յայտնուելով Կղարջքի գերագանցապէս քաղկեդոնական միջավայրում՝ Բագրատունիները, հասկանալի է, անհրաժեշտաբար պէտք է համարկուէին այդ միջավայրին։ Տեսանք, որ նրանք վրացադաւան դարձան։ Քանի որ միջնադարում անկախութիւնը երբեմն կարող էր կապուած լինել սեփական եկեղեցու անկախութեան հետ, ապա Կղարջքի Բագրատունիները, որոնց՝ ռազմական կամ քաղաքական ճանապարհով Վիրքին տիրելու նպատակները տապալուել էին, սկսում են ամէն կերպ աջակցել վրացադաւան եկեղեցուն։ Թ. դարի առաջին կէսին՝ Աշոտ Կուրապաղատի իշխանութեան շրջանից սկսած, լայն ծաւալներ է ընդունում եկեղեցաշինութիւնը Կղարջքի Կուրապաղատութիւնում, որի սկզբնաւորողն այնուհետեւ Կղարջքի Կուրապաղատութեան հոգեւոր առաջնորդի դերը ստանձնած Գրիգոր Խանձթեցին էր (759-861)։ Դատելով Մերչուլի հաղորդումներից՝ Խանձթեցու կողմից Կղարջքի Կուրապաղատութիւնում կառուցուել կամ վերակառուցուել են տասնեակ եկեղեցիներ⁶⁸։ Այն պահին, երբ Խանձթեցին եկաւ Կղարջք, այստեղ բացի Օպիգայից որեւէ այլ գործող եկեղեցի չկար⁶⁹։ Աշոտ Կուրապաղատը Խանձթեցու մասին տեղեկացաւ իր իշխանների միջոցով⁷⁰։ Կուրապաղատն իր մօտ հրաւիրեց նրան եւ նուիրեց բարեբեր վայրեր, այդ թւում՝ Շատրեբդի շրջանը⁷¹։

Շուտով փորձ կատարուեց Կղարջքի հոգեւոր իշխանութիւնը տարածելու հարեւան վրացադաւան երկրամասերում, սակայն վերջիններիս բնակչութիւնը հակադրուեց դրան։ Խանձթայ Վանքի կառուցումից յետոյ Կղարջքի Անշա Վանքի շրջանում գտնուող գիւղերի բնակիչները յարձակուում են վանքի եւ նրա յարակից գիւղերի վրայ՝ թալանելու եւ

աւերելու նպատակով⁷²։ Թէեւ փորձ է կատարուել այդ իրադարձութիւնը վերագրելու միջաւատատիրական յարաբերութիւնների սրմանը⁷³, սակայն վերոյիշեալ փաստը, մեր կարծիքով, ցոյց է տալիս, որ Կղարջքի որոշ շրջաններում, այդ թւում՝ Անշա Վանքի շրջակայքում, չէին ընդունում Խանձթեցու հոգեւոր իշխանութիւնը։ Ուստի, երբ Խանձթեցին ցանկացել է այնտեղ տարածել սեփական հոգեւոր իշխանութիւնը, ստացել է նման հակահարուած։ Այդ հակահարուածը, հասկանալով Կղարջքի Բագրատունիների նկրտումները, իրականացրել է Տփղիսի Սահակ Ամիրան՝ պաշտպանելով Անշա Վանքի եւ թեմի յատուկ կարգավիճակը վրաց եկեղեցու համակարգում։ Նրա օգնութեամբ Անշայի եպիսկոպոս դարձաւ ոմն Յկիր, որը հաւաքեց Անշայի ժողովրդին եւ ուղարկեց քանդելու Խանձթայ վանքը։ Այն անյաջողութեան մատնուեց միայն Յկիրի մահուան պատճառով⁷⁴։

Խանձթայ հոգեւոր իշխանութեանն ընդգիմանում էր նաեւ Գուռում Բագրատունին⁷⁵, ըստ որում՝ յաջողապէս։ Խնդիրն այն է, որ Կղարջքում ծաւալուած եկեղեցաշինական աշխատանքներից յետոյ Կղարջքի հոգեւորականները փորձ կատարեցին իրենց հոգեւոր իշխանութիւնը տարածել հարեւան Սամցխէում, որի մի հատուածը, ինչպէս տեսանք, պատկանում էր Գուռում Բագրատունուն։ Յատուկ այդ նպատակով այնտեղ ուղարկուեց քաղկեդոնիկ վանական Սերապիոն Զարգմեցին, որը լայն գործունէութիւն ծաւալեց 860ականներին Բագրատ Կուրապաղատի օրօք (826-876)⁷⁶։

Ըստ վրաց մատենագիր Վասիլ Զարգմեցու՝ Սամցխէի տարբեր շրջաններում Կղարջքի հոգեւորականներին թշնամարար էին ընդունում եւ արտաքսում իրենց երկրամասերից։ Երբ նրանք նոր էին մտել Սամցխէ եւ կառուցել առաջին վանքը, տեղի իշխանը չցանկացաւ նրանց տեսնել իր տիրոջ թներում եւ վտարեց⁷⁷։ Սակայն, Սամցխէի միւս իշխաններից Գէորգի Չորչանեցին⁷⁸ նրանց հրաւիրեց իր մօտ եւ իր իշխանութեան մէջ գործունէութեան ազատութիւն տուեց⁷⁹։ Գլխաւոր վանքը, որ Կղարջքի հոգեւորականները կառուցեցին Սամցխէում, Զարգմայի վանքն էր⁸⁰։ Սակայն, երբ Չորչանեցու մահից յետոյ նրա իշխանութեան մէջ երկպառակութիւններ սկսուեցին, հարցը կարողացաւ լուծել միայն Սամցխէի Ածղուր Վանքի հոգեւոր առաջնորդ Գէորգը, որը զրանից յետոյ կարողացաւ իր ձեռքը վերցնել Սամցխէի հոգեւոր ղեկավարութիւնը⁸¹։ Ածղուր Վանքը Սամցխէի եպիսկոպոսանիստ վանքն էր, որը խնդրոյ առարկայ չընանում դուրս էր Կղարջքի հոգեւոր իշխանութիւնից եւ աւելին՝ հակադրւում էր նրան։ Դատելով Մերչուլի հաղորդումներից՝ կարելու է նշանակութիւն ունէր Սամցխէի հոգեւորականների կարծիքը նոյնիսկ Վրաց կաթողիկոսի ընտրութեան հարցում⁸²։ Սամցխէն՝ Ածղուրի Վանքի գլխաւորութեամբ, հակառակուում էր Խանձթայ հոգեւոր իշխանութեանը։ Մասնաւորապէս, երբ քննարկւում էր Վիրքի

կաթողիկոս դարձած Արսէնի խնդիրը: Կղարջքի Բագրատունիներից Գուռառամը դժգոհ էր նրա՝ կաթողիկոս դառնալու փաստից: Միեւնոյն ժամանակ, դրան կողմ էր խանձթեցին⁸³:

Կղարջքի Բագրատունիների՝ վրացադաւան բնակչութեան շրջանում տարածուելու եւ իշխելու նկրտումները շուտով բանաձեւուեցին մի արտայայտութեամբ, որը լինելով հանդերձ խիստ կարեւոր եւ ներկայացնելով նրանց քաղաքականութեան թէ՛ էութիւնը եւ թէ՛ նպատակակէտը, ըստ հարկի չի լուսաբանուել, թէեւ հիմք է հանդիսացել Բագրատունիների վրացական թագաւորութեան ստեղծման համար: Այն յաւակնում է, որ «Վրաստան է համարում [այն] ընդարձակ երկիրը, [այն ամբողջը], որտեղ եկեղեցական ծառայութիւնն իրականացում եւ քոյր աղօթքները կատարում են վրացերէն լեզուով [ընդգծումը մերն է - Ա.Ե.]»⁸⁴: Հեղինակը Կղարջքի վրացադաւաններն էին. ստեղծման ժամանակը՝ Թ. դարի առաջին կէս: Փաստօրէն, Կղարջքի կուրապաղատների պատկերացրած «Վրաստան»ը չէր ստեղծուելու էթնիկ հիմքով, քանի որ թէ՛ ստեղծել ցանկացողները եւ թէ՛ վերջիններիս տուեալ պահին տիրապետած տարածքների բնակչութիւնը վրացական չէր: Ուստի՝ նրանց թագաւորութիւնն էութեամբ ազգային թագաւորութիւն չէր լինելու, այլ իր սահմաններում ընդգրկելու էր վրացադաւան բնակչութեամբ շրջանները: Կղարջքի Բագրատունիները լաւ էին հասկանում, որ սեփական իշխանութիւնը (յետագայում՝ թագաւորութիւն) ազգակից Շիրակի ճիւղի իշխանութիւնից պէտք է տարբերուէր բնոյթով ու բովանդակութեամբ: Վերջինս սկզբում բնոյթով ազգային իշխանութիւն էր, իսկ 885ից սկսած՝ հանդէս եկաւ որպէս տէրութիւն՝ ընդգրկելով այլ երկրներ, որտեղ գերիշխում էին այլ դաւանանքներ:

Պէտք է նշել, որ Կղարջքի կուրապաղատների նպատակների իրականացման ճանապարհին կանգնած էր եւս մէկ քաղկեդոնական թագաւորութիւն՝ Վիրքին տիրելու նկրտումներով: Խօսքն Արխազաց Թագաւորութեան մասին է, որը 906ին փորձել էր տիրել Վիրքին, սակայն ջախջախուել Սմբատ Ա-ի զօրքերից: Չորս ամիս Արխազաց Կոստանդին Գ. թագաւորը գերի պահուեց, որը Ատրնեբսեհին յոյս ներշնչեց, որ ազատուել է գլխաւոր հակառակորդից: Երբ Սմբատ Ա-ն Կոստանդին Գ-ին ազատ արձակեց եւ, աւելին, օգնական զօրքով առաքեց իր թագաւորութիւնը՝ գահին վերատիրելու, Ատրնեբսեհը սկզբում դաւաճանեց իր տիրակալ հայոց թագաւորին, իսկ այնուհետ հպատակութիւն յայտնեց նրա թշնամի Ատրպատականի Եռսունջ Ամիրային, որից էլ թագ ստացաւ⁸⁵:

Հռչակուելով «վրաց թագաւոր»՝ Ատրնեբսեհը եւ նրա յետնորդներն անշեղօրէն սկսեցին ծաւալուել դէպի Վիրք՝ աստիճանաբար կեանքի կոչելով դաւանանքի իմաստով համալրացական թագաւորութիւնը:

Ամփոփելով քննութեան արդիւնքները՝ կարող ենք նշել, որ-

- ա. 774-775ի ապստամբութիւնից յետոյ Կղարջքում հաստատուած Բագրատունիները սկսեցին աստիճանաբար համարկուել նոր՝ քաղկեդոնական միջավայրում.
- բ. Կղարջքի Բագրատունիները տիրում էին միայն Կղարջքին ու հարեւան որոշ շրջանների եւ բուն Վիրքից բաժանուած էին մի կողմից Սամցխէով, իսկ միւս կողմից՝ Բագարատ Կուրապաղատի դէմ հակառակ դիրք բռնած նրա եղբայր Գուառամի տիրոյթներով, որոնք վերջինիս մահից յետոյ անցան Արմինիայի իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն.
- գ. Վիրքը Թ. դարի ընթացքում սկզբում գտնւում էր Տփղիսի Ամիրայութեան կազմում, իսկ Հայ Բագրատունիների տէրութեան շրջանում՝ վերջինիս կազմում.
- դ. Կղարջքի Բագրատունիներին «վրաց իշխան/թագաւոր» անուանումը տրուել է Շիրակի Բագրատունիների կողմից: Այդ անուանումը Վիրքի հետ մինչեւ Թ. դարի կէսերը որեւէ առնչութիւն չունէր եւ պայմանաւորուած էր նրանց՝ Կղարջքի եւ հարեւան շրջանների վրացադաւան բնակչութեան շրջանում իշխելու իրողութեամբ.
- ե. Սկսած Աշոտ Կուրապաղատից՝ Կղարջքի Բագրատունիները փորձում են տարածուել դէպի Տփղիս՝ երբեմն Շիրակի Բագրատունիների, երբեմն արաբների, իսկ երբեմն էլ՝ Բիւզանդիոնի օգնութեամբ.
- զ. Թ. դարում Կղարջքի Բագրատունիներին գրեթէ չի յաջողուել սեփական տիրոյթներն ընդարձակել դէպի արեւելք, ուստի՝ քաղաքական իշխանութեան տարածման հարցում կրած պարտութիւնները Կղարջքի Բագրատունիներին մղել են դէպի Կղարջքի հոգեւոր իշխանութեան տարածման քաղաքականութիւնը, որը Թ. դարում թէեւ զգալի յաջողութիւններ չի արձանագրել, սակայն եղել է աւելի արդիւնաւէտ.
- է. Թ. դարի առաջին կէսին՝ Աշոտ Կուրապաղատի եւ նրա որդի Բագարատի օրօք, Կղարջքի քաղկեդոնականների միջավայրում սկսում է ձեւաւորուել «Վիրք/Վրաստան» հասկացութեան նոր էութիւնը, որը հիմք է դառնում վրացական թագաւորութեան ձեւաւորման համար.
- ը. Կղարջքում ձեւաւորուած «Վիրք/Վրաստան» հասկացութիւնն ունէր հոգեւոր բովանդակութիւն եւ ընդգրկում էր Այսրկովկասի վրացադաւան շրջանները.
- թ. Վրացական թագաւորութեան գաղափարախօսութիւնը ձեւաւորուել է Կղարջքի մեծաւ մասամբ վրացադաւան, սակայն հայկական միջավայրում՝ Կղարջքում հաստատուած եւ սեփական իշխանութիւն ստեղծելու հաստատակամ Բագրատունիների գլխաւորութեամբ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Վրացական պատմագրութեան մէջ ընդունուած է այն տեսակէտը, որ Թ. դարի վերջին ձեւաւորուած Բագրատունիների Վրացական թագաւորութիւնը սաղմնաւորուել է

- Կղարջքում եւ իբր՝ Տայքում: Վրացի գիտնականները փորձում են բացատրել ոչ միայն Կղարջքի Բագրատունիների ազգակցական կապը Շիրակի Բագրատունիների հետ, այլեւ վերջիններիս դերակատարութիւնը Վիրքում: Կղարջքի (նաեւ Տայքի) բնակչութիւնը դիտարկւում է որպէս գերազանցապէս վրացական ազգաբնակչութիւն (S. Djanashya, *Ob Odnom Primere Iskajeniya Istoricheskoy Pravdei. Po Povodu Knigi N. Tokarskogo "Arkhitectura Drevnei Armenii"* (Պատմական ճշմարտութեան աղճատումը մի օրինակի մասին. Ն. Տոկարսկու «Հին Հայաստանի ճարտարապետութիւնը», գրքի առիթով), Թբիլիսի, 1947, էջ 9-22, *Ocherki Istorii Gruzii, Tom II*, Թբիլիսի, 1988, Gl. VI, «4 եւն.»):
- ² Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1862, էջ 81-82:
- ³ Թովմայ Վարդապետի Մեծորեցւոյ Պատմութիւն Հանկ-Թամուրայ Եւ Յաջորդաց Իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 19-20:
- ⁴ Matyane Kartlisa, *Perevod, vvedeniye I Primechaniya M. Lordkipanidze (Մատեան Քարթլիսի)*, Թբիլիսի, 1976, էջ 28-29:
- ⁵ Հաւաքումն Պատմութեան, էջ 77:
- ⁶ Sumbat Davitisidze, *Istoriya I Povestvovaniye O Bagradionakh*, Per. M. Lordkipanidze, (պատմութիւն եւ պատմուածք Բագրատիոնների մասին), Թբիլիսի, 1979, էջ 31:
- ⁷ Նոյն, էջ 31-32:
- ⁸ Georgi Merchule, "Jitie Sv. Grigoriya Khandztiiskogo, Gruzinskii Text" Vvedenie, Izdanie, *Perevod N. Marra, Textei I Raziskaniya Po Armiano-Gruzinskoi Filologii, T. VII* (Վարքագրութիւն Ս. Գրիգորիա Խանձտիսկիի վրացերէն բնագիր, ներած., հրատ., թարգմ. Ն. Մարա, Հայ-վրացական բանասիրութեան բնագրեր), Ս. Պետերբուրգ, 1911, գլ. X, XXVIII, XXVIII, XXXIV եւն.:
- ⁹ Նոյն, գլ. XXII:
- ¹⁰ Նիկողայոս Ադոնց, *Երկեր, Հտր. Ա.*, Երեւան, 2006, էջ 485: Ըստ Տէր-Ղեոնդեանի, այդ իրադարձութիւնը տեղի է ունեցել 775-784ին (A. Ter Ghevondian, *Armeniya I Arabski Khalifat* (Հայաստանը եւ Արաբական Խալիֆայութիւնը), Ժ., 1977, էջ 124):
- ¹¹ Տայքը, ինչպէս նաեւ 774-775ի ապստամբութիւնից յետոյ Հայաստանի քաղաքական թաւերարեմից հեռացած Մամիկոնեանների եւ Կամսարականների միւս տիրոջները, ժառանգական իրաւունքով անցել էին Բագրատունիներին, քանի որ Հայոց իշխան Աշոտ Մսակերի մայրը Մամիկոնեան էր, իսկ Մամիկոնեաններն ապստամբութիւնից առաջ տիրում էին Տայքին (Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Հրատ. Ստ. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106): Վարդան Վարդապետը հաղորդում է. «Աշոտ եւ Շապուհ...գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ եւ զԱշոցք, եւ զգաւառն Տայոց» (Հաւաքումն Պատմութեան, էջ 76):
- ¹² Ն. Ադոնց, *Երկեր, Հտր. Ե.*, Երեւան, 2012, էջ 387:
- ¹³ Պատմութիւն Ղեոնդեայ Մեծի Վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 168-169:
- ¹⁴ Ս. Զանաշիան փորձում է ցոյց տալ, որ Ղեոնդի «հասանէր ի սահմանս Վրաց ի գաւառն Կող» արտայայտութիւնը ցոյց է տալիս, որ Կող գաւառը մտնում էր Վիրքի մեջ (Djanashya, էջ 14-15): Այդ յիշատակութիւնը հակառակ իմաստ է արտայայտում եւ, բացի այդ, բերուած յիշատակութեան մէջ «Վիրք»ը բուն Վիրքից տարբերուող վարչաքաղաքական հասկացութիւն է:
- ¹⁵ Հաւաքումն Պատմութեան, էջ 78:
- ¹⁶ Ադոնց, Հտր. Ե., էջ 389:
- ¹⁷ Matyane Kartlisa, էջ 29:
- ¹⁸ Vakhushti Bagrationi, *Istoriya Tsarsva Gruzinskogo*, per. (Պատմութիւն վրացական թագաւորութեան, թարգմ.) N. Nakashidze, Թբիլիսի, 1976, էջ 187:

¹⁹ Նոյն, էջ 187:

²⁰ Matyane Kartlisa, էջ 32. նաև՝ Bagrationi, էջ 187-188:

²¹ Matyane Kartlisa, էջ 31:

²² Bagrationi, էջ 187:

²³ Աղոնց, Երկեր, Հտր. Ա., էջ 505:

²⁴ Matyane Kartlisa, էջ 31. նաև՝ Bagrationi, էջ 187:

²⁵ Արման Եղիազարեան, «Հայ-Աֆիսագական Պատերազմները Թ. դ. 80-ական թուականներին Եւ Կղարջի Կիւրոպաղատութիւնը», Բազմալէզ, 2009, էջ 187-192:

²⁶ Աղոնց, Հտր. Ե., էջ 391. նաև՝ Ա. Եղիազարեան, «Տայքի Իշխանութիւնը Հայ Բագրատունիների Տէրութեան Համակարգում», Պատմաքաղաքական Հանդէս, 2008, թիւ 3, էջ 197-208:

²⁷ Strabon, Geografiya, V. 17 Knigakh (Աշխարհագրութիւն 17 գրքով), per. Statiya I Kommentarii G. Startanovskogo, (Թարգմ. բնագրի եւ ծանօթ.), Մոսկուա, 1964, XI, 14, 15: Յոյն աշխարհագէտը, պատմելով այն մասին, որ Հայոց Արտաշէս Ա. Թագաւորը (189-160 Ք. ա.) Մեծ Հայքի Թագաւորութեանը միացրեց (իմա՝ վերամիաւորեց) մի շարք երկրամասեր, այդ թւում՝ նաև Գուգարքը (Կղարջքով), Կազմաւորուեց մի Թագաւորութիւն, որտեղ բոլորը միալեզու էին (իմա՝ խօսում էին Հայոց լեզուով):

²⁸ Merchule, գլ. XLIII:

²⁹ N. Marr, "Ob Armianskoy Ilyustrovannoy Rukopisi Iz Khalkedonitskoy Srederi", Kavkazskii Kulturnii Mir I Armeniya, (Հայկական պատկերազարդ ձեռագրեր քաղկեդոնիկ միջափայլից), «Հայագիտական Մատենադարան», Երևան, «Գանձասար» Աստուածաբանական Կենտրոն, 1995, էջ 302-306:

³⁰ N. Marr, "Arkaun, Mongolskoye Nazvaniye Khristian, V. Svyazi S Voprosom Ob Armianakh-Khalkedonitakh", Kavkazskii Kulturnii Mir I Armeniya (Արքայուն՝ մոնղոլների քրիստոնեաներին տուած անուանումը՝ հայ-քաղկեդոնիկների հարցի կապակցութեամբ), էջ 242-244. նաև՝ Վ. Յարութիւնովա, «Գրիգոր Պակուրեանը (Բակուրեանը) Եւ Պետրիժոնում Վանք Հիմնելու Նրա Նպատակները», Մառը Եւ Հայագիտութեան Հարցերը, Երևան, 1968, էջ 173:

³¹ Merchule, էջ XVI:

³² Marr, "Arkaun", էջ 228-230:

³³ Հրաչ Բարթիկեան, «Եւստաթիոս Բոյկլասի Կտակը (1059թ.) Որպէս Հայաստանի Եւ Վրաստանի Պատմութեան Կարեւոր Սկզբնաղբիւր», Բաների Մատենադարանի, 1960, թիւ 5, էջ 411-413:

³⁴ Merchule, գլ. LXXV:

³⁵ Պարոյր Մուրադեան, «Գրիգոր Բակուրեանի «Սահմանք»-ի Յունարէն Եւ Վրացերէն Խմբագրութիւնների Գնահատման Հարցի Ծուրջ», Պատմաքաղաքական Հանդէս, 1968, թիւ 1, էջ 103:

³⁶ Յարութիւնովա, էջ 170-173:

³⁷ Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց Եւ Պատմութիւն Բաժանման Վրաց Ի Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, գլ. ԺԸ:

³⁸ «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացույ Յաւելուածովք Նախնեաց, Հրատ. Ա. Խուբրեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881, էջ 28:

³⁹ Ասողիկ, էջ 256:

⁴⁰ Նոյն, էջ 279:

⁴¹ Հաւաքումն Պատմութեան, էջ 90:

⁴² Հնարաւոր է նաև, որ այս շրջանը Վրաց դաշտ կոչուէր այն պատճառով, որ ժամանակին Սասանեանների կողմից մտցուել էր Վրաց մարզպանութեան կազմի մէջ:

- ⁴³ Լեւոն Խաչիկեան, «Հայ Պատմագրութեան Անյայտ Էջերից», *Պատմաքանասիրական Հանդէս*, 1972, թիւ 4, էջ 239:
- ⁴⁴ Merchule, գլ. X, XXVIII, XXVIII եւն.:
- ⁴⁵ Նոյն, գլ. XLII:
- ⁴⁶ Սուրէն Երեմեանը կարծում է, որ Կղարջքի Բագրատունիներն ընդունել են քաղկեդոնականութիւնը Թ. դարի սկզբից («Լիպարիտ Զօրավարը Եւ Նրա Նախորդները», Ն. Մառի Անուան Կարենէտի Աշխատութիւններ, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակութիւն, 1947, թիւ 2, էջ 108):
- ⁴⁷ Աղոնց, Հոր. Ե., էջ 391:
- ⁴⁸ ١٩٤٨, القاهرة, مروج الذهب و معادن الجوهر, I, էջ 203-204:
- ⁴⁹ Matyane Kartlisa, էջ 29:
- ⁵⁰ Նոյն:
- ⁵¹ Նոյն:
- ⁵² مسعودي, I, էջ 203-204:
- ⁵³ Matyane Kartlisa, էջ 31:
- ⁵⁴ Եղիազարեան, «Հայ-Ափսաղական», էջ 187-190:
- ⁵⁵ Հաւաքումն Պատմութեան, էջ 86:
- ⁵⁶ Բ. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց Ճիւղադրութիւնը, Ծանօթութիւններով, Գրեց Պրոֆ. Դկա. Բ. Մարկուարտ, Գերմաներէնէ թարգմանեց Հ.Մ. Հազոզեան, Վիեննա, 1913, էջ 138: Նաեւ՝ Աղոնց, Հոր. Ա., էջ 504:
- ⁵⁷ Երեմեան, էջ 108:
- ⁵⁸ Matyane Kartlisa, էջ 31:
- ⁵⁹ Աղոնց, Հոր. Ա., էջ 505:
- ⁶⁰ Նոյն, էջ 504-505:
- ⁶¹ Բովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, ընագիրը Մ. Էմինի, Երեւան, 1996, էջ 188: Արմենիսէ Բագրատունու թագադրութեան թուականի վերաբերեալ տե՛ս՝ Միքայէլ Զամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, Հոր. Բ., Երեւան, 1985, էջ 727: Նաեւ՝ M. Brosset, Histoire de la Georgie, I, St.-Petersbourg, Imprimerie de L'Academie Imperiale des Sciences, 1849, էջ 273-279: Նաեւ՝ Մարկուարտ, էջ 148 (Ներդիր): Նաեւ՝ Աղոնց, Հոր. Ա., էջ 501: Նաեւ՝ Մ. Ժանաշեան, Դաւիթ Կիրազադաւ (Պատմական Ուսումնասիրութիւն), Վենետիկ-Մ. Ղազար, 1972, էջ 13-14: Նաեւ՝ C. Toumanoff, "The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century", Le Museon, LXXIV, Idem. Studies, Louvain, 1961, էջ 21-25: Նաեւ՝ S. Eremian, "Prisoedineniye Severo-Zapadnikh Oblastei Armenii K Vizantii V. XI Veke", (Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան երկրամասերի միացումը Բիւզանդիոնին ԺԱ.դ.), Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, 1971, թիւ 3, էջ 5, ծանօթ. 7: Նաեւ՝ Ocherki Istorii Gruzii, T. II, Թբիլիսի, 1988, էջ 310: Նաեւ՝ Ա. Եղիազարեան, «Հայոց Սմբատ Ա. Թագաւորի Կողմից Աղուանից Եւ Կղարջքի Իշխանների Թագադրութեան Հարցի Շուրջ», Բանբեր Երեւանի Համալսարանի. Հայագիտութիւն, 2011, թիւ 135.1, էջ 18-25:
- ⁶² Ասողկ, էջ 103-104:
- ⁶³ Բովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 210:
- ⁶⁴ Նոյն:
- ⁶⁵ Նոյն:
- ⁶⁶ Նոյն, էջ 216: Զանաշեան, անդրադառնալով Դրասխանակերտցու «միմչեւ յաշխարհ Վրաց...միմչեւ ամկամեր մերձ յամմատչեյի յամուրսն Կղարջաց» հաղորդմանը, բխեցնում է, թէ իբր ինչպէս Կղարջքը, այնպէս էլ Տալքը, անվիճելիօրէն, պատկանում էին վրացիներին (Djanashya, էջ 21-22):
- ⁶⁷ Եղիազարեան, «Հայոց Սմբատ», էջ 19-23:

⁶⁸ Merchule, գլ. V, IX:

⁶⁹ Նոյն, գլ. VII:

⁷⁰ Նոյն, գլ. X:

⁷¹ Նոյն, գլ. XI:

⁷² Նոյն, գլ. LXVIII-LXX:

⁷³ Ocherki Istorii Gruzii, T. II, էջ 244-245:

⁷⁴ Georgi Merchule, գլ. LXVIII-LXX:

⁷⁵ Արման Եղիազարեան, «Կղարջքի Եւ Սամցխէի IX Դարի Պատմութեան Որոշ Խնդիրների Շուրջ (Ըստ Վրացական Սրբերի «Վարքեր»-ի)», Բանբեր Երեւանի Համալսարանի. Հայագիտութիւն, 2011, թիւ 134.1, էջ 8:

⁷⁶ Ocherki Istorii Gruzii (Ուրուագծեր Վրաստանի պատմութեան), T. II, էջ 316-317:

⁷⁷ Տե՛ս՝ Vasily Zaremely, Jite Serapiona Zaremeli. "Drevnegruzinskaya Literatura (V-XVIII vv.)" (Վարք Սրապիոն Ջարեմելիի. Հին վրացական գրականութիւն), texti, Sost. L. Menabde, per. S. Gruz., Թբիլիսի, 1987, գլ. V:

⁷⁸ Չորչան բնակավայրն այսօր էլ գոյութիւն ունի եւ գտնուում է ներկայիս Ախալցխա քաղաքից արեւմուտք՝ Կուր Գետի՝ Մոսքական Լեռներէից սկիզբ առնող վտակի ափին:

⁷⁹ Նոյն, գլ. VI-VII:

⁸⁰ Նոյն, գլ. VIII-XIII:

⁸¹ Նոյն, գլ. XVIII:

⁸² Merchule, գլ. XLII:

⁸³ Նոյն:

⁸⁴ Նոյն, գլ. XLIII:

⁸⁵ Տե՛ս՝ Եղիազարեան, «Հայոց Սմբատ», էջ 22-24:

THE BAGRATIDS AND THE CONCEPTUALISATION OF THE GEORGIAN KINGDOM IN THE 9TH CENTURY

(Summary)

ARMAN S. YEGHIAZARYAN
armyegh@yahoo.com

After the suppression of the anti-caliphate revolts in Armenia in 774-775, the rebel Bagratids fled and settled in the western area of Gugark Province of Mets Hayk, Keghardjk.

The area they settled, however, had a mostly Armenian-Chalcedonic character. The Bagratids gradually integrated and, as of the early 9th century, during reign of the Curopalate Ashot Bagratuni, they initiated an extensive church construction and renovations policy in Keghardjk.

During the first half of the 9th century the Keghardjk Curopalats tried to extend their political domination to Georgia but failed. This failure shifted their strategy of state domination from military means to ideological and religious means, due to which a new definition of the Georgian Kingdom was developed. It proclaimed: "Georgia constitutes all lands where church services and all prayers are conducted in the Georgian language". Interestingly, this conceptualisation enabled the gradual extension of the spiritual power of the Keghardjk Bagratunis towards the east, namely to Georgia (Kartli).

As in the late 9th century Keghardjk was a part of the Kingdom of the Armenian Bagratunis, the Bagratuni Curopalate of Keghardjk, Atrnerseh, obtained from King Smbat I of Armenia the title "King of the Georgians", which meant he was king of the Chalcedonic population of Georgia.